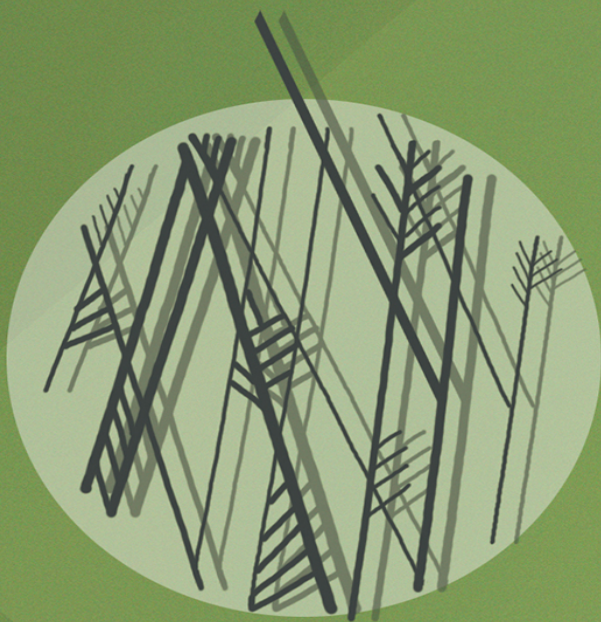

Очерети

КУПИТИ

Видавництво «Крок» та Інститут літератури мають приємність презентувати читачеві друге польське видання «Української трилогії» Юзефа Лободовського. «Очерети» (Komysze), «У станиці» (W stolicy) і «Зворотний шлях» (Droga powrotna) уперше вийшли друком у Лондоні в 1960-х роках. У Польщі їх не видавали аж до 2018 року, та й те видання вже практично на ринку недоступне. Незначний наклад швидко розійшовся. Звідки ж така тривала відсутність автора на батьківщині?

Юзеф Лободовський – це постать, яка викликала емоції. Молодий і гнівний поет був богемним ватажком – спочатку в Любліні, а потім у Варшаві – і запам’ятався неприборканим забіякою. Перед Другою світовою війною він був редактором лівих «пролетарських» часописів. Лободовський залишався під впливом революційних ідей, також демонстрував їх у своїй поезії та сповненій темпераменту публіцистиці. Однак реальність відносно швидко перевірила істинність пристрасно сповідуваних поглядів...

ЮЗЕФ ЛОБODOVСЬКИЙ
ОЧЕРЕТИ

Українська трилогія
Перший том

Переклав Андрій Бондар

Видавництво «Крок»

Instytut literatury

Józef Łobodowski

KOMYSZE
Trylogia ukraińska
Część pierwsza

INSTYTUT
LITERATURY

Юзеф Лободовський

ОЧЕРЕТИ

Українська трилогія

Частина перша

*Переклав з польської
Андрій Бондар*

Видавництво «Крок»
Тернопіль, Україна
2022

Від видавця

Інститут літератури Республіки Польща має приємність презентувати українському читачеві переклад «Української трилогії» Юзефа Лободовського.

«Очерети» (*Komysze*), «У станиці» (*W stancy*) і «Зворотний шлях» (*Droga powrotna*) уперше вийшли друком у Лондоні в 1960-х роках. У Польщі їх не видавали аж до 2018 року, та й те видання вже практично на ринку недоступне. Незначний наклад швидко розійшовся. Звідки ж така тривала відсутність автора на батьківщині?

Юзеф Лободовський — це постать, яка викликала емоції. Молодий і гнівний поет був богемним ватажком — спочатку в Любліні, а потім у Варшаві — і запам'ятався неприборканим забіякою. Перед Другою світовою війною він був редактором лівих «пролетарських» часописів. Лободовський залишався під впливом революційних ідей, також демонстрував їх у своїй поезії та сповненій темпераменту публіцистиці. Однак реальність відносно швидко перевірила істинність пристрасно сповідуваних поглядів. У 1930-ті роки до Лободовського, що мешкав у Любліні, дійшли новини про жахливий голод в Україні. Автор, який провів частину дитинства на південному Кавказі, пам'ятав буйні лани пшениці, море фруктів, безліч птаства, коней і численну рогату худобу козацької Кубані. Тож 1935 року він вирішив нелегально — контрабандистським шляхом — перетнути кордон і з'ясувати, яким є життя під владою більшовиків. Той гіркий досвід поклав край його союзу з комуністами.

На еміграції в Іспанії «Лобо» (так його називали) зв'язався з радіо «Мадрид», що було безжальнішим до комуністів, ніж радіо «Вільна Європа». Твори безкомпромісного в політичних і соціологічних оцінках митця неможливо було надрукувати в Польщі. До листопада 1980 року в комуністичній Польщі зберігалася цензурна заборона на прізвище Лободовського. Ні інформація про письменника, ні його творчість практично не доходили до батьківщини.

Чому «Українська трилогія», упродовж тривалого часу приречена на забуття, саме сьогодні може захоплювати?

Кожен, хто її відкриє, переконається, що події тут відбуваються швидко й не дозволяють знудитися. Героїв полюбить за їхню фантазію, кмітливість і відвагу. Мова скорить незвичністю й чарівливістю архаїчних зворотів, а колоритна та сповнена суперечностей реальність Кубані зачарує мальовничістю.

Головним персонажем роману є дванадцятирічний Стась, який мешкає з батьками та сестрами в Єйську на Азовському морі. Хоч він іще дитина, його затягує в жорна історії. Брутальна дійсність після більшовицької революції лякає. Совецька Росія початку 1920-х років — це місце постійних воєн, жорстокості та злиднів. Діти, що займаються вуличною торгівлею, та авантюристи, які живуть поза законом, стають тут друзями-нерозлийвода.

Однак найзловісніша реальність не здатна притлумити юнацької радості життя. Стась та інші герої входять у зрілий вік, коли все ще можливо, дружба й уява не креслять кордонів, а зачарованість нововідкритою сексуальністю вступає в конфлікт із глибоко закоріненим моральним почуттям.

Живі історичні реалії пульсують у романі про малого поляка з Єйська, а розчинені в ньому автобіографічні мотиви виповнюють цю історію щирими емоціями. Лободовський у своєму романному циклі використав спогади дитинства, аби змалювати колоритний світ козаків, вірмен, українців, поляків, євреїв, православних і католиків, які живуть разом на тлі прекрасної природи Кубані — лиманів, степів і очеретів.

Читач, який зануриться в «Українську трилогію», переживе з героями незвичайні пригоди і порине в подорож у часі та просторі в місця, у які його не візьме жоден сучасний роман.

Запрошуємо відбути цю подорож з нами.

Юстина Пизя та Аліція Стемпняк
Видавництво Інституту літератури

Розділ I

Стась прокинувся з відчуттям дивного страху — щось сталося. Якийсь час він лежав на спині, ще не зовсім продерши очі від сну й безглуздо вдивляючись у сонячного зайчика, що танцював на біленій, потрісканій стіні. Він то заскоче на круп коня, що кидається з князем Юзефом до річки Вайсе-Ельстер¹, то пересунеться до чорного розп'яття. Тоді ставала видною дещо темніша прямокутна пляма погано замаскованого сховку. «Варто побілити ще раз», — ліниво подумав Стась і раптом, уже цілком пробуджений, усвідомив, що сталося. «Стрілянина вщухла», — буркнув він і вискочив з ліжка.

Ранок ще був прохолодний, але сонце вже починало припікати. Як завжди, коли хлопець опускав відро у криницю, Розбишака кинувся йому з радісним гарчанням до рук. За плотом Тонька поїла пару гнідих коней.

— Що? Набридла їм стрілянина? — кинув Стась замість привітання.

— Бога в них немає, проклятущих. Мало їм людей погинуло в ці дні! Побачиш, скільки їх звезуть зі станиць.

— А ти що, боїшся, що коли стількох хлопців повбивали, ти собі чоловіка не знайдеш?

— Утри собі шмарклі, жовторотику! — весело відповіла Тонька.

Щоденні суперечки через пліт належали до освяченого сусідського ритуалу. Тонька мала дев'ятнадцять років і типову кубанську² красу, вирощену на пшениці та кавунах. Вона могла однією рукою завдати собі на спину п'ятипудовий³ мішок борошна, а коли йшла вулицею, старий Васильчук, що цілими днями грівся на лавиці, кричав осавульським⁴ басом: «Обережно, бо хати трясуться...» За нею також бігала вся околиця, але Тонька вперлася, що без триразового обходу попа з короною над головою ні з ким у ліжко не ляже. Охочих до женячки також не бракувало, а що ж удієш, коли батько, хоч і візник, що вельми високо цінує своє походження з давніх станичників⁵, перебирав залицяльниками, наче стиглими динями. І той поганий, і той недобрий. Він дав Тоньці порядне виховання, вона вміє читати й писати і навіть знає дві перші арифметичні дії. У її дівочій кімнатці

стояло справжнє трюмо⁶, привезене ще перед революцією з Єкатерінодара⁷, а в найбільшому покої будинку на втоптаній на камінь глиняній долівці лежав перський килим і стояло піаніно із золоченою лірою. Ніхто ніколи не чув, як Тонька грає на піаніно. «Навіщо тоді це одоробло, якщо й так ніхто на ньому не грає?» — розпитували сусіди. Іванченко приминав жовтим палюхом⁸ пригаслий тютюн, випускав клуб диму й афористично промовляв: «То й що, коли не грає! Прийде якийсь шляхтич або дідич, побачить піаніно і скаже: — Ого! Це якась освічена панна! — і забере мою Тоньку каретою до церкви».

Стась дістав повне відро й відчепив ланцюг. Хлопець був сильним не по роках, але знімання відра з високої цямрини⁹ завжди вимагало певних зусиль.

— Не бійся, Тонько, — гукнув на прощання. — Коли я виросту, то з тобою оженися. Тільки ти завчасу не лусни...

— Диви, щоб я тобі мордюку не луснула, — намагалася сердитись Тонька. — Ще молоко на губах не обсохло...

— Обсохло чи ні, але я в садку з рябим Мишком уже двічі тебе бачив. І на вигоні¹⁰, як він тобі на гармошці вигра... — Стась ледве встиг відскочити від потоку води, виплеснутої з відра через пліт. — Не гнівайся, бо схуднеш, і Мишко не матиме, по чім ляскати, — крикнув уже здалеку, втікаючи додому.

Розбишака гавкав, плутаючись у ногах. Золоті оси рясно кружляли посеред дозріваючих абрикосів. Було приємно й радісно, що не стріляють, що він спроможний відгавкатися від Тоньки, яку любив у незбагнений для самого себе спосіб, що за мить поплюскається в крижаній криничній воді.

У будинку починався рух. Мама поралася в кухні біля сніданку, за стіною про щось сперечалися старші сестри.

— Мамо, я зараз піду до міста. Стрілянина вщухла.

— Але знову може початися.

На кухню зайшов батько.

— Не стріляють, а це означає, що козаки відкинули червоних. Якийсь час буде спокійно. Червоні повернуться до міста ховати вбитих. Можна хлопця пустити, нічого з ним не станеться. Я теж біля полудня вийду побалакати з людьми.

Мама зозла жбурнула склянки на стіл.

— А я ж казала виїздити з цього пекла, поки не пізно. Тепер ми так легко не виберемся. Поки був Денікін¹¹, знай про англійців розповідали. А тепер знову цей Врангель...¹² Та от тільки узбережжя бомблять. Якби ж влучно! Учора обстріляли корів на пасовищі. Малашку Філімонову поранило. Ще дівчина на все життя калікою залишиться. А я казала, що пора вшиватися. А що станеться, якщо більшовики візьмуть Варшаву? Тоді всьому кінець! Я ж казала...

Стась мерщій допив чай, що обпікав йому рот, і дременув з дому. Він не терпів суперечок між батьками й не бачив майбутнє таким чорним, як мама. «Ну то й що, як більшовики займуть Варшаву... — підбадьорював сам себе. — Тоді прийдуть Клемансо¹³ та Ллойд Джордж¹⁴ і наведуть лад! Іванченко так говорить і пан Васільєв. А Васільєв — мудра людина, хоч і пияк. І Ольга Мартіянівна йому тиждень тому губу праскою розтовкла. Але він добре знає, що в траві пищать». «А в траві пищать англійські жаби», — пригадав Стась популярний вислів про канонерки, які регулярно підходили під берег і обстрілювали портове устаткування.

Хлопець швидко біг серединою Таганрозької вулиці, збиваючи босими ногами хмари куряви. Густий пил, що грубим шаром укривав небруковану вулицю, приємно грів, але ще не обпікав. Білі й рожеві акації вже давно відцвіли, лише жовті стояли у зливі світла, наче палахкі кущі. Місто було майже порожнє. На розі Тифліської Стась натрапив на Кольку Салютіна — колегу по парті з гімназії.

— Стрілянина вщухла! — тріумфально повідомив він.

— Теж мені новина, — зневажливо надув губи Колька. — Ти куди так рано прешся?

— По тютюн... мені пообіцяли продати п'ять фунтів. А ти?

— До тітки. Мати послала. Дядька козаки вколошкали.

— Що кажеш? — зацікавився Стась. — А звідки ви знаєте?

— Ще вчора ввечері звістка прийшла. Покосили людей удосталь... Старшого брата Парфена Короленка теж. І Паращука. Будуть поминки в усьому місті. Розповідають, що комісара, який вів уперед, так козак шаблею зрубав, що майже його розполовинив. Сьогодні їх привезуть. На похорон прийдеш?

— Ну, аякже...

— Стасю... — Колька задріботів на місці. — Дай цигарку потягнути...

— Не можу, сам знаєш, який тютюн дорогий. А це справжній, майкопський¹⁵. З такого дюбек лимонний¹⁶ виробляють.

— Дай хоч половинку... Їй-бо, я чотири дні не курив... Ну дай... А я вже тобі віддячу.

Стась неохоче відкрив збиту з фанери велику коробку, яку ніс на ремені, і вийняв папіросу.

— Ось, але без грошей даю востаннє. Тепер життя важке. Ніхто задарма не дасть. Це, брате, не старі гімназійні часи.

Досить довго проволочившись із Колькою, Стась побіг ще швидше. Філактет Аркадійович не любив відвідин, коли навколо будинку починався денний рух, тож треба було поспішати. П'ять фунтів тютюну — це не дрібничка. Будинок стояв у садку на відстані добрих кільканадцять кроків від вулиці. Віконниці ще були зачинені. Хлопець постукав умовленим способом раз і другий. Терпляче почекав. Після третього разу скрипнули двері й велика голова з чорною наполеонівською прядкою на чолі обережно вихилилася на подвір'я. Стась машинально роззирнувся, але довкола не було нікого. «Прошу, будь ласка, ласкаво прошу», — голова пірнула в напівморок, і двері відчинилися на всю ширину.

У кімнаті стояв приємний холодок і сильно пахло шафраном. «Пиріг пекли», — подумав Стась, сідаючи на краєчок стільця. Струмінь рожевого світла проникав крізь шпарину у віконниці, непевно тремтячи на пухнастому килимі. Благий племінець мерехтів у червоній лампі, нечітко освітлюючи суворі обличчя на іконі, пишно обвішаний тканим рушником. Господар прочалапав трохи по кімнаті, почухуючись і бурмочучи. «Як Розбишака, коли його перевернути навзак». Порівняння розсмішило Стася, але він згадав, що прийшов у справі, й одразу ж споважнів. Зі старим спекулянтom жарти були зайві. Про нього розповідали несосвітенні речі, не стримуючи фантазії в обрахунку його статків. Безсумнівним було те, що він чимало заробив під час війни, а період білої влади ще більше заокруглив гаман із золотими рублями. Він зумів укритися за перших більшовиків, а останнім часом перейшов на нелегальну торгівлю. Горілка, тютюн, сахарин. Дехто стверджував, що він таємно приторгує зброєю.

Філактет Аркадійович був одним із головних клієнтів Стася минулої весни, коли на вулиці Таганрозькій ще процвітала самогонна фабрика. Він платив регулярно й завжди готівкою — «совецькі нам не потрібні, хе-хе, парубок такий молодий, а кмітливий... царські екатерінки¹⁷ кращі, авжеж, прошу: товар у руки, готівочка на стіл... хе-хе, може, скляночку чаю, гаразд... ще від Кузнєцова... а може, чарочку? ну, ні, ви, парубче, замолодий...» Коли незадовго до катастрофи підпільна ґуральня йшла на великих обертах і Стась постачав спекулянтові по кількадесят літрів щодня, Філактет Аркадійович почав ставитися до нього, як до дорослого. «Станіславе Петровичу, може, відпочинете... перекажуйте вітання вельмишановному татусеві...» «Станіслав Петрович тут, Станіслав Петрович там...»

А тепер вони помінялися ролями. Поляк-винокур, який до війни був управителем маєтку в якогось графа в Курській губернії, потрапив до буцегарні, Стасеві батьки ледве викрутилися. Щастя, що сам комендант міліції, якого всі називали «Дядя Ваня», вчасно попередив. Котли, рурки й посудини кинули в море, а запас самогону розібрали розбуджені серед ночі сусіди. З обшуком прийшли через годину.

Отак підпільна ґуральня перетворилася на нелегальну тютюнову фабрику. Заробітки підупали, але складнощів було менше, та й відповідальність у разі чого також менша. Філактет Аркадійович з покупця перетворився на продавця. Стась навідувався до нього регулярно, заносячи ті самі сторублівки, які отримував за горілку, і забираючи мішечки з червоним майкопським тютюном. Однак форми звертання збереглися, і «Станіслава Петровича», як і колись, вважали дорослим.

Спекулянт урешті-решт знайшов те, що шукав, і зацікавився гостем.

— Самовар уже наставлено, зараз вип'ємо чайку. Як здоров'я шановного Петра Здзіславовича? Слава Богу, слава Богу... Чим усе це скінчиться? Нехай нас святі Господні охороняють... Гине Росія, продали нас жиди, пропаде наш богобійний народ православний. Не сховатися чесній людині між дикою звіриною. Уколошкали царя, підняли руку на помазаника Божого... немає для нас спасіння.

Стась із тривогою слухав ремствування старого лиса. Він із досвіду знав, що кожна така промова означає нове підвищення ціни на тютюн. Не помилився й цього разу. Зойкаючи, хрестячись на ікону, підносячи

очі до стелі й розводячи руками, Філактет Аркадійович повідомив, що мусить підняти ціну фунта на десять царських рублів. Та й то лише по старій дружбі, комусь іншому він не віддавав би так дешево, майже без навару, а з тютюном дедалі важче, невдовзі його взагалі не буде. Шість єкатерінок і одна червона банкнота — це остання ціна. Стась намагався торгуватися, але зрозумів, що нічого з цього не вийде. Йому не вистачило п'ятдесяти рублів, тож вони домовилися, що повернеться пізнього вечора.

Напившись чаю та одержавши благословення і вітання для «шановного татуса, матусі та сестричок», Стась попрощався з Філактетом Аркадійовичем і задніми дверима покинув будинок спекулянта. Сонце стояло вже досить високо, і спека давалася взнаки, коли він знову дійшов до рогу Тифліської вулиці. Він не пішов на базар, бо було відомо, що після подій останніх днів нікого на ньому немає. Тож повернув до магістрату та міського саду, де легше можна було натрапити на клієнтів.

За звичкою зупинився перед вітриною великої крамниці, колишньої книгарні, а нині — центрального бюро Агітпропу¹⁸. За шибою виднілася велика мапа з написом «Европейская Россия». Щодня на ній позначали чорною стрічкою, розтягнутою на шпильках, пересування на фронтах війни. Уже багато тижнів стрічка була в постійному русі. На південному фронті вона відступала, на західному — наступала. На півдні вона полишила Перекоп, плавною дугою обійняла Мелітополь, потім скочила далі, з одного боку з'єдналася з блакитною стрічкою пониззя Дніпра, з другого її занесло аж під Маріуполь. Це білі полки барона Врангеля скористалися польсько-совєцькою війною. На західному фронті чорна стрічка вже довго скакала, наче божевільна. Вона давно перетнула Березину та Німан, від Києва пурхнула під Львів і Холм, глибоко ввігнулась на північ від Варшави, майже-майже сягаючи Вісли. Стась щодня зупинявся перед вітриною, фіксував нові зміни на мапі, забивав собі в голову назви населених пунктів і після повернення додому звітував про ситуацію. Мама, як і завжди, голосно ремствувала, сестри плакали, а батько смикав вус і мовчав.

Тиждень тому місцева преса оголосила тріумфальний злам останнього опору білополяків, повідомивши про неминуче входження Красної армії до Варшави. Однак наступного дня не було жодної

новини. Чорна стрічка раптом зупинилася на місці, злегка вигнувшись до сходу між столицею і Новогеорґієвском¹⁹. Три дні Стась не виходив із дому й не бачив мапи. Проте не відбулося жодних змін. Чорна стрічка, неначе зачарована, завмерла на тому самому місці.

Заспокоєний, він відійшов від вітрини й одразу ж підскочив до матроса, що вийшов із брички.

— Товаришу, у мене ще почину не було, товаришу, купіть папіроси. У мене справжні керченські²⁰, нахічеванські²¹, з печаткою... от погляньте, товаришу.

— Відстань, засранцю, бо дам копняка, — флегматично мовив дебелий здоровило з відкритим симпатичним обличчям.

— Копняки теперка заборонені, — повідомив Стась із високості своєї революційної свідомості. — Товариш Ленін проголосив свободу для всіх. І суспільну рівність. У мене є також дюбек лимонний... Усі панночки курять нині лише дюбек... А ви, товаришу, як почастуєте, то найвродливіші за вами побіжать...

— А ти звідки такий язикатий, шмаркачу? — здивувався матрос. — Ви погляньте, як у цього сучого сина язик підвішений!

— Життя навчило, товаришу. Я ще замалий, силою крізь життя не прорвуся, треба собі писком допомагати.

— Ну, то дай дві пачки тих дюбеків. А про Леніна дурниць не плети. Товариш Ілліч не пасує на роль опікуна торгашів.

Стась хухнув у новеньку банкноту і сховав до кишені. Почин був добрий, хухання принесло успіх. Він рушив у напрямку магістрату, на око оцінюючи перехожих і вигукуючи назви папірос, коли розпізнавав імовірного клієнта.

Через кілька годин хлопець за сонцем визначив, що наближається полудень. На магістратській вежі був годинник, але він не працював. Уже давно, у першу річницю жовтневої революції, п'яні матроси з крейсера «Яструб» влаштували стрілецький конкурс, жертвою якого став магістратський годинник. Ніхто не перейнявся ремонтом, і близько трьох років вигнуті стрілки показували місту шосту тридцять. Котрийсь із членів магістрату повісився минулої весни біля годинника саме о цій годині, і забобонні стверджували, що це фатальна година для всіх мешканців. Численні тут сектанти з баптистами на чолі пророкували місту загибель о шостій тридцять. «Дядя Ваня» посадив

кількох для прикладу, але й він урешті-решт махнув рукою. «Як загибель, то загибель. А мені що? Я й так не відчую: о шостій тридцять я вже завжди п'яний».

Стась відчув голод і пішов до чайної, у якій поряdkував колишній власник готелю «Армавір». За кілька рублів там можна було отримати великий чайник гарячої рідини кольору соломи та дрібку сахарину. Їжу треба було приносити із собою. Тут збиралося товариство дуже різного штибу: візники, дрібні перекупки, продавці насіння, вуличні хвойди, красногвардійці. Іноді прибивався якийсь матрос — зрештою, випадково. Матроська братія вважалася авангардом революції, бундючилася й шукала кращі заклади, ніж кишло²² збанкрутілого готеляра.

Чистильникам взуття і тютюнникам вхід було дозволено. От тільки їм доводилося платити наперед, бо й зогледітися не встигнеш, як той курдупель прошмигне за двері й шукай вітра в полі. Стась користувався особливою прихильністю. Для надійних гостей власник тримав горілку, і колишнього торговельного представника підпільної гуральні доводилося вирізняти. На знак визнання минулих заслуг Стасеві потайки давали замість сахарину грудку цукру, яку він поволі смоктав, запиваючи гарячою рідиною.

О тій порі чайна зазвичай бувала порожньою. Стась вмовився за брудним столом, замовив чай і дістав із кишені взяті з дому бутерброди. Він саме доїдав останній, коли на кам'яних східцях, що провадили з вулиці, з'явилася дивна постать. Попри літо вона була вбрана в овечий кожушок без рукавів, мала на ногах примотані ремнями ганчірки з мішків, широкий пояс, а на чорній скуйовдженій довбешці — кубанську папаху з червоним денцем. Прибулець мав засмаглу до темної бронзи пику, великі очі й ніс у формі скривленого огірка. Довгі мавпячі руки, що закінчувались могутніми долонями, доповнювали цілісний образ. Кавказький розбійник, напівдикий чабан зі ставропольських степів, утікач із каторги — кожне з визначень пасувало Гриші Ашваянцу.

Дивний гість панібратськи поздоровкався з молодою офіціанткою і сердечно привітався зі Стасем. Вони були так само дивною парою, як і два роки тому, коли ходили до тієї самої гімназії і брали участь у постійних бійках з російськими однокласниками. Ашваянц був

помітно застарий як для другого класу, в якому він залишився на другий рік, коли Стась складав вступний іспит. Їх розділяла різниця в три роки, а поєднала щира дружба. Коли армія Денікіна зазнала краху й червоні захопили місто, Ашваянц кудись зник і з'явився лише наприкінці весни. Він нікому не хотів зізнаватися, куди подівся і що означає його дивний одяг. За те півріччя він розрісся та зміцнів так, що йому сміливо можна було дати вісімнадцять років, хоча мав лише п'ятнадцять. Ашваянц розмовляв російською з характерним вірменським акцентом, охоче вставляючи татарські й черкеські слова. Як і всі однокласники Стася, він обожнював історії про російсько-кавказькі війни, а особливий ентузіазм пробуджували в ньому романи Немировича-Данченка²³ про дагестанських горян. Сильний, як ведмідь, і швидкий, наче рись, він викликав повагу навіть у дорослих чоловіків. Усі знали, що він сердечний друг Стася, і лише це одне до сих пір гарантувало безпеку хлопцеві. «Бо скажу Гриші» — цим аргументом ніхто не насмільювався знехтувати.

Друзі не любили розмовляти в публічних місцях.

У чайній сиділо лише кілька клієнтів, та й то за дальшими столами. Офіціантка оспало рухалася залом. Але береженого червона міліція береже. Слово горобцем вискочить, а верблюдом повернеться. У садах, на вигоні, на пляжі, на цвинтарі досить місця, де можна погомоніти за папіроскою. Або в соборі, завжди прохолодному в ті спекотні дні кавказьких канікул. Вони сховаються на хорах, і можна балакати хоч би й увесь день. Візантійські святі на стінах усе чують, але суворих вуст ніколи не отверзуть. Стась мав у цьому певні сумніви — а раптом батюшка Вілактіонов з ними розмовляє? — але Ашваянц його одразу ж заспокоїв.

— Поглянь, яке він черево носить. Попаді йому мало, то він сусідських дівок псує. Уже не одна через нього споришем²⁴ труїлася. Хіба святі з таким прагнули б розмови? Ішак²⁵.

Офіціантка поставила на стіл другий чайник. Вони пили мовчки. Важкі сині мухи навіжено дзижчали над брудною стільницею. Урешті-решт Гриша зітхнув, відклав порожню склянку і витер рота краєм долоні.

— Ходімо?

Від порту вони звернули в напрямку лиману²⁶. Зазвичай о цій порі на пляжі бувало чимало людей. Але на тому березі розташувалися ворожі козацькі станиці й завжди можна було очікувати несподіваного нападу. А влітку й під час відпливу навіть кіннота легко могла форсувати мілкий лиман. Плавалося в ньому без натуги. Насичена сіллю вода сама утримувала купальників — аби лиш вони не робили різких рухів.

Після купання хлопці простягнулися на нагрітому, як у лазні, піску. І за якусь мить уже були висохлі та сріблясті від дрібненьких кришталіків солі. Гриша випорпав з мокрого волосся брунатний прутик фукуса²⁷ й енергійно смикав його пальцями.

— Закурімо. Сьогодні я частую. Маю свої.

Стась не любив папірос, його завжди починало нудити, коли він пробував затягнутися. Але правила, встановлені серед вуличних хлопців, були обов'язковими до виконання й порушувати їх не годилося. Так само, як для фасону треба було по-хамському чіплятися до дівчат і дражнити мусульман вигуком «свиняче вухо».

Одного Стась дотримуватися не хотів — брутальної лайки, у якій слово «мать» повторювалося незмінно в найбільш винахідливих і безсоромних комбінаціях. «Білоручка», «лях», «польський буржуй», «мамій» — глузували інші тютюнники. Ашваянц вів перед у багатоповерховій лайці, але Стася розумів і поважав. «Він вам не пара. Культурний хлопець. А ви всі у гноївці вилежуєтесь, то й своїх матерів з к... змішуєте».

— Стасю, справи недобрі, — почав Гриша, закопуючи недопалок у гарячий пісок. — Зав'язуй з цими папіросами.

— А що сталося?

— А те, що хлопці збираються зробити тобі харам²⁸. Вони нападуть, коли ти йтимеш із тютюном, розіб'ють голову й усе заберуть. У тебе найкращі папіроси, ти найбільше продаєш, добрих клієнтів відбиваєш — вони заздять. Стенька присягнув, що життя тобі не дасть. Він тепер з матросами крутить, дівчат їм приводить. Але ти й озирнутися не встигнеш, як той кульшоятін²⁹, нехай *Аллах ейбарік салето лі мітаут барруім*³⁰, діру тобі в довбешці проб'є. Покинь цю торгівлю. Чому ти знову не займешся самогоном?

— Ти ж знаєш, як воно закінчилося...

— Бо ви по-дурному зробили. У власній квартирі апарат встановлювати не можна. Треба збоку, у криївці, де ніхто не пронюхає. А так... зрозуміло... весь день дим з комину валить, гарби³¹ з кукурудзою приїздять — сліпий би помітив. Так тільки ішак робить. Я знаю, де можна ґуральню облаштувати.

— Але ж Ґашевський у буцегарні сидить. Один він уміє добру горілку гнати. А жовту смердоту за такою ціною не продаси. Без Ґашевського не можна.

— Це можна залагодити... Слухай, я знаю такого собі... — Ашваянц присунувся ближче й понизив голос, хоч пляж був безлюдний. — Про «Чорного Єгорку» чув?

— Ну-у?

— Саме він! Тямуций хлопець. Лише на рік з гаком старший за мене, а вже абрек³², джигіт³³. Отаманом³⁴ став. В очеретах³⁵ сидить, але всюди має своїх людей, сам «Дядя Ваня» його боїться. Грошей у нього, як полови. Він побалакає, погрозить, дасть хабаря — і Ґашевського випустять. Стасю, нам би з «Чорним Єгоркою» знюхатися, еге ж?

— А що він... бандитизмом займається?

— Він різні речі організує. А хто нині не бандит? Був Денікін — бандитами називали більшовиків. Тепер Вранґель бандитом зробився. Твоїх поляків теж білобандитами називають. Зелені³⁶ — бандити! Козаки — бандити. От просто кожен у свій бік тягне.

— Кажеш, Єгорка в очеретах сидить?

— Він має кілька землянок. Його — найбільша, уся килимами вистелена. Там купа людей, баби теж є. А в місті він має своїх повірників. Усі безпритульні³⁷ з дитбудинку на нього працюють. А думаєш, що отой твій Філактет Аркадійович із ним не злигався? Давно злигався! Вони разом торгують — білих офіцерів у Крим перекидають.

— Що ти говориш?

— Ну... пе-ре-ки-да-ють... На той світ контрабандою. Гроші беруть, човном вивезуть, роблять вигляд, ніби шаланда³⁸ на морі стоїть — і у воду. Вже багатьох потопили. Але і як більшовик трапиться, то йому теж горлянку підріжуть. Безпартійний елемент. Єгорка каже: «Ми царя скинули не для того, щоб якусь нову владу на горбі носити. Так, як Махно³⁹. Як свобода, то свобода для всіх». Також я чув, що вони дівчат продають вірменам. А ті їх далі везуть на продаж.

— Ото тобі налапшали.

— А ти на цьому найліпше розумієшся! Пам'ятаєш, як ми разом «Гірських орлів» Немировича-Данченка читали? Там теж було про те, як дівчат продавали. Батько хотів Салтанет продати, але Селім не дозволив.

— Але ж це було в старі часи.

— У Туреччині й нині є гареми. Кажу ж тобі, що вони торгують. Доньку білого коменданта міста продали. Дівчину кров з молоком, сімнадцяти років. А що, може, їй погано буде? У заможного турка вона не наробиться, на килимі сидітиме, чахохбілі⁴⁰ скільки захоче, шашлик, хінкалі⁴¹, халва, солодкі родзинки, рахат-лукум, шербеті... А тут... рано чи пізно опинилася б між матросами й зогнила б дівчина. Ми вже багатьох бачили...

Стась замислився. Єгорку він добре пам'ятав з минулого року. Про нього ходили легенди. Єдиний син забагатілого торговця збіжжям, був у третьому класі гімназії, коли вибухнула революція. Чотирнадцятирічним хлопцем він уже бігав за дівчатами, грабував грецькі підвали з вином, крав коней із пасовища і доходив вітрильником аж під Керч. Батько сік його нагаєм, але впоратися з ним не міг. Одного дня друга Єгорки знайшли з глибокою раною під серцем. Водночас зник кабардинський кинджал, якого зазвичай носив Єгорка. Батько заплатив масного хабаря, і справу зам'яли. 1918 року Єгорка раптом більшовизувався й походжав з червоним бантом на гімназійному мундирі. Коли кубанські козаки захопили місто, Єгорка зник на кілька тижнів, а після повернення негайно зголосився добровольцем до білої армії. Восени 1919 року, хоч і був підлітком, пішов на фронт із батальйоном смерті⁴² Маркова. Таких, зрештою, було більше.

Стась бачив Єгорку в період вишколу, коли в довгій шинелі той марширував вулицями міста з рушницею на плечі. Добровольча молодь мала на рукавах чорний знак «череп і кості». Маршируючи, вони найчастіше співали популярне «Бородіно» Лермонтова⁴³:

*Скажи-бо, дядю, таж не даром
Москва, спустошена пожаром,
Залишена була?*

*Були ж криваві там події,
Зазнав француз там веремії.
Гримить недаром по Росії
Бородіну хвала!⁴⁴*

На початку навчального року організували виставу за участі всіх класів, збір призначався для поранених вояків. Стась декламував у першій частині вірш Пушкіна й на середині затнувся. Відтоді його заливала хвиля палючого сорому від спогаду миті, коли він стояв, переступаючи з ноги на ногу, а його вуха горіли, наче щойно нам'яті. Єгорка виступав у драматичній виставі на одну дію в ролі офіцера, який повертається з фронту до сповненої туги дружини. В офіцерському мундирі з Георгіївським хрестом, з острогами і шаблею він виглядав знаменито. Дружину грала славна своєю красою Шура Нахімова, учениця шостого класу гімназії імператриці Марії Федорівни⁴⁵. Вони цілувалися в сцені повернення так, що аж уся зала тупотіла і плескала.

А тепер Єгорка став отаманом, сидить в очеретах, топить офіцерів у морі й торгує дівчатами. Ну-ну... Стась пригадав, що колись буйний підліток почав залицятися до його старшої сестри. Зрештою, закінчилося швидко, бо Єгорка був нетерплячий і ненавидів спротив. Після енергійної нагінки одного вечора він сплюнув зозла: «Погляньте на неї, польська принцеса!» — і відчепився раз і назавжди.

— Ну, що, Стасю? — перебив спогади голос Ашваянца. — Подумай добре. Ті папіроси тебе до добра не доведуть. А ти кмітливий і різні ходи знаєш. Подай руку на згоду, ми — друзі, ми триматимемося разом.

Сонце опустилося, спека трохи спала. Вони ще раз скочили у воду і поволі поверталися до міста, дещо розмлоєні та сонні. Чайки кружляли низько і горлали, як перед бурею. Над портом золотаво мерехтіло осяяне повітря. Десь дуже далеко били церковні дзвони. Одна за другою приєднувалися до них інші церкви, і коли двоє друзів дійшли до перших будинків передмістя, скигливі голоси дзвонів наповнили весь простір.

— Привезли вбитих, — діловито зауважив Гриша. — Завтра ховатимуть. А знаєш, що я чув сьогодні вранці? Комісарові, який

командував експедицією по провізію, козаки розпороли живіт, вивалили тельбухи й насипали пшениці. Нагорі обрізані гусячі лапки й аркуш із написом: «Податок сплачено повністю». От умора!

— Це щербинівці⁴⁶? Як вони впоралися з червоними?

— Новомінчани прийшли їм на виручку. Вони вдарили в тил від степу. Отак усі й пішли під шаблі.

Вулицями жваво йшли, просторікуючи, численні групки міщан. Що ближче до середмістя, то густішала юрба. На розі Тифліської колихалася монолітна маса голів. З відчинених вікон іспокон⁴⁷ з металевим брязкотом шкварили звуки «Інтернаціоналу». Натягнуте на стовпах полотно, на якому зазвичай демонстрували пропагандистські фільми, тремтіло і морщилося під легким вітерцем. Обдерті до половини антиврангелівські й антипольські плакати виділялися яскравими плямами на білих стінах будинків. Неспокійний гамір стояв над щільною юрбою.

— Гей, ти, паничу. — Руда чуприна Стеньки вискочила перед Стасем. — Твоїй Варшаві кінець. Наші козаки польським панянкам такі номери відколюють. Усі з животами ходитимуть.

— Відчепися, Стенька. — Ашваянц відсунув його від хлопця. — Казав я тобі, залиш його в спокої, бо лихо буде...

Стенька відступив на кілька кроків.

— Стривай, — кинув уже з безпечної відстані. — І з тобою розберемось, вірменське падло! Скажі, душа любезний, пачему Тифліс самий головний город?!⁴⁸

На балкон вийшло троє чоловіків. Юрба заколихалася, зітхнула, як хвиля припливу, і затихла в очікуванні. Високий брюнет у напіввійськовому одязі, з неслухняною прядкою, що спадала на високе біле чоло, висунувся дещо вперед і, спершись лівою рукою на поруччя, підняв правицю.

— Товариші, — почав він високим, дещо рвучким тенором. — Товариші, знову братерська кров зросила родючі кубанські степи. Реакційні елементи Щербинівської та Новомінської станиць зазіхнули на совєцьку владу, кров від крові та плоть від плоті нас самих, єдину виразницю російського пролетаріату та його найправильніших і найсвятіших прагнень! У той час, коли недобитки білогвардійської сволоти висуюють свої криваві пазурі з-за Перекопу й бомблять наші

порти, у той час, наголошую, коли героїчні червоні полки визволяють польські робітничі маси з-під чобота жмикрутів-поміщиків і пузатих фабрикантів на службі в Ллойд Джорджів і Фошів⁴⁹ та з дня на день повісять прапор переможної революції над Варшавою, у той час козаки Щербинівської та Новомінської станиць дозволили себе обдурити брехнею білих генералів і зросили кров'ю ваших найкращих синів, батьків і братів родючий кубанський чорнозем. У містах немає борошна, жиру та м'яса, а отуманені козаки не бажають ділитися своїми запасами. Вони хочуть нас заморити голодом, бо так нас легше віддати знову в ярмо генералів, банкірів та іншої білогвардійської сволоти! — Промовець зробив паузу, відкинув неслухняне волосся з чола і знову простягнув руку над юрбою. — Товариші, переможна революція не прагне обмеження козачих свобод. Нехай вони сидять у своїх станицях, як сиділи їхні батьки й діди. Але вони мусять поділитися з містом надлишками збіжжя та допомогти зголоднілій бідноті! Настане помста за пролиту кров. Завтра над трунами наших товаришів ми складемо незламну й залізну більшовицьку присягу, що зробимо все, аби з цієї пролитої крові зійшла зоря всезагальної свободи, рівності та братерства...

— Геннарій, — до Стася долинув шепіт Ашваянца. — Гарно виспіває. Уже забув, як цілував чоботи марковських офіцерів, щоб його під стіну не ставили... Ледве його твій батько врятував...

— Товариші, — гримотів далі промовець. — Ми не дозволимо, аби жертви сотень тисяч, яких закатували на смерть, згноїли в тюрмі, знищили на фронтах імперіалістичних воєн, жертви тих, що загинули в боротьбі з білою контрреволюцією, виявилися марними. На останні судоми смертельно пораненої генеральської сволоти ми відповімо так, як нас учили наші вожді і творці революції Карл Маркс, Владімір Ілліч Ленін і Лев Троцький⁵⁰. Геть міжнародну буржуазію! Геть імперіалістичну інтервенцію! Геть генералів, банкірів і фабрикантів! Геть білополяків⁵¹! Хай живе світова революція! Хай живе Російська Соціалістична Федеративна Совецька Республіка! Хай живуть Ленін і Троцький! Хай живе свобода, рівність і братерство!

«Інтернаціонал» знову гримнув з вікон ісполкому. Інший промовець висунувся вперед над розколиханою юрбою.

Над містом розгорялися блакитні сузір'я, коли двоє друзів почали проштовхуватися через проріджену юрбу в напрямку вулиці Таганрозької. Зненацька хтось покликав Стася на ім'я. Його обличчя обвіяло горілчаным перегаром. Пан професор Васільєв стиснув пальцями руку хлопця і прохрипів зблизька:

— Перекажи Петру Здзіславовичу, що більшовиків розбили під Варшавою. Розумієш, прийшла певна звістка. Ще мало хто знає. Але це точно. Розбиті Каменєв⁵², Тухачевський⁵³ і Будьонний⁵⁴. Польський контрнаступ за підтримки французьких танків і дивізії сенегальських негрів. Тепер Пілсудський⁵⁵ з'єднається з Врангелем. На Ахтирі⁵⁶ висадилися наші. У станицях шириться повстання. Гаплик більшовикам. Бий жидів, рятуй Росію!

Васільєв заточився і крикнув:

— Хай живе свобода! Хай живе вільна Польща!

Хтось із перехожих чоловіків зупинився.

— Уже йому Польщу звільнили... Напився й верзе. Захоплюють Варшаву два тижні, але ще її не захопили.

Стась домовився з Ашваянцем на завтра і щодуху побіг додому. Він змарнував день на пляжі, майже нічого не вторгував, по тютюн до Філактета Аркадійовича вже не встигне, але був невимовно щасливий. Кілька разів Стась перечепився об каміння, боляче розбив собі коліно об дерево, непомічене в темряві, і біг, немовби за ним гналося сто міліціонерів. Перелякана мати вибігла до дверей від різкого стукотіння у віконницю.

Він забіг до кімнати, ледве перевів подих і тріумфально видушив:

— Варшава вільна! Більшовиків побили на всьому фронті!

¹ Юзеф-Антоній Понятовський (1763–1813) — князь, генерал, військовий міністр і головнокомандувач військами Варшавського герцогства. Під час відступу після поразки в битві під Лейпцигом потонув у річці Вайсе-Ельстер. Як польський воєнний герой оточений культом, особливо сильним у період боротьби за незалежність (*тут і далі, якщо не вказано інше, — прим. до польського видання*).

² Дія книжки відбувається на Кубані — в історичному регіоні на півдні Росії, що в сучасній Російській Федерації охоплює майже весь Краснодарський край, Адигею та частини Карачаєво-Черкесії, Ставропольського краю і Ростовської області. Наприкінці XVIII століття ці землі були заселені чорноморськими козаками, які колись належали до ліквідованого Єкатериною II (1729–1796) Запорозького Війська.

³ Пуд — одиниця маси від часів Київської Русі, що становить приблизно 16,5 кг.

- ⁴ Осаул (від тур. *jasaul* — виконавець наказів) — офіцерський чин у козацьких військах Російської імперії, аналог ротмістра.
- ⁵ Станичник — мешканець станиці, козацької селянської адміністративної одиниці, що складалася з одного або кількох селищ.
- ⁶ Трюмо (від фр. *trumeau*) — високе дзеркало, що іноді тягнеться від підлоги до стелі.
- ⁷ Єкатерінодар — місто на річці Кубань, засноване чорноморськими козаками (спочатку як військовий табір), у 1860–1918 роках адміністративний центр Кубанської області. Під час громадянської війни 1917–1922 років Єкатерінодар контролювала Біла добровольча армія (пізніше — Збройні сили Півдня Росії) та козацька Кубанська Народна Республіка, що прагнула об'єднання з Україною. У березні 1920 року місто захопили більшовики. Від грудня 1920 року має назву Краснодар, нині — адміністративний центр Краснодарського краю.
- ⁸ Палюх — палець, зазвичай великий (*прим. редакт.*).
- ⁹ Цямрина — обмурок або дерев'яна конструкція, що зміцнює водозбірники, зокрема криниці.
- ¹⁰ Вигін — пасовище, спільне для всієї околиці.
- ¹¹ Антон Денікін (1872–1947) — російський воєначальник, політик, письменник, генерал. У роки громадянської війни один із головнокомандувачів білих, один із засновників і командувачів Добровольчої армії, головнокомандувач Збройних сил Півдня Росії. 1919 року по захопленні південних регіонів Росії та більшої частини України розпочав наступ на Москву. Але після початкових успіхів і наближення до Орла був переможений Красною армією.
- ¹² Пьотр Врангелі (1878–1928) — російський барон, генерал армії Російської імперії, у роки громадянської війни один із командувачів білих. Після поразки Збройних сил Півдня Росії в травні 1920 року Врангелі перетворив їх на Російську армію, яка обороняла Крим (останній прихисток білих) аж до листопада 1920 року, коли він евакуював рештки своєї армії (приблизно 100 тисяч осіб) до Константинополя.
- ¹³ Жорж Клемансо (1841–1929) — французький лікар, письменник і політик, прем'єр-міністр Французької Республіки в 1906–1909 та 1917–1920 роках. Був прихильником інтервенції в більшовицьку Росію.
- ¹⁴ Девід Ллойд Джордж (1863–1945) — британський політик, прем'єр-міністр Великої Британії в 1916–1922 роках. Був прихильником інтервенції в більшовицьку Росію.
- ¹⁵ Майкопський — який походить з Майкопа, нині столиці республіки Адігея.
- ¹⁶ Дюбек лимонний — сорт тютюну, належить до східних ґатунків.
- ¹⁷ Єкатерінка — просторічна назва банкноти Російської імперії номіналом у сто рублів. Від 1866 року на банкнотах цього номіналу зображали портрет імператриці Єкатеріни Великої.
- ¹⁸ Агітпроп (рос. *Агитпроп*) — заснований у квітні 1920 року Відділ пропаганди й агітації Центрального комітету Всеросійської комуністичної партії (більшовиків). Бюро Агітпропу діяли в багатьох містах Росії.
- ¹⁹ Новогеорґієвск — російська назва теперішнього польського міста Модлін. Після відновлення незалежності Польщі, під час польсько-совєцької війни 1919–1920 років, був головним пунктом оборони П'ятої армії генерала Владислава Сікорського на лінії річки Вкри, становлячи серйозну перешкоду для просування більшовиків на Варшаву.
- ²⁰ Керченські — назва папірос, вироблених у місті Керч на сході Криму.
- ²¹ Нахічеванські — ті, що походять з міста Нахічевань-на-Дону, заснованого 1779 року вірменами, переселеними з Криму. Від 1929 року місто є частиною Ростова-на-Дону.
- ²² Кишло — зазвичай просто житло, а також місце зосередження чи притулок антигромадських, аморальних або злочинних елементів (*прим. редакт.*).
- ²³ Володимир Немирович-Данченко (1858–1943) — російський і совєцький режисер, драматург, письменник, літературний критик. Разом із Константіном Станіславським 1898 року заснував

Московський художній театр. Народився в Грузії, знав кавказькі реалії та писав про Кавказ.

²⁴ Спориш — склеротичний грибок різко пурпурових, що паразитують на збіжжі, зокрема на житі та пшениці. Відомий як отрута й галюциногенний засіб. Отруєння споришем колись називалося «вогнем Святого Антонія» та неодноразово призводило до масових галюцинацій і загибелі.

²⁵ Ішак (тюрк.) — віслик.

²⁶ Лиман — мілка затока, що утворюється в усті річки. Деякі лимани сполучені з морем, деякі відокремлені від нього піщаним валом.

²⁷ Фукус (лат. *Fucus*) — вид водоростей, що належать до класу бурих.

²⁸ Харам (араб.) — окреслення для всього, що за мусульманськими законами є забороненим. У цьому випадку — напад.

²⁹ Кульшоятін (спотворене араб.) — диявол.

³⁰ Нехай Аллах ошчасливить його ніч стома тисячами бліх (прим. лондонського видавця).

³¹ Гарба — віз на двох високих колесах.

³² Абрек — на Кавказі самотній воїн, що живе на відлюдді в горах і веде розбійницько-партизанський спосіб життя. Під час російського завоювання Кавказу в XIX столітті росіяни називали так горян, які поодинокі або невеликими групами чинили їм опір.

³³ Джигіт (тюрк.) — хлопець, молодець, сміливець. Історично в Центральній Азії та на Кавказі вершник, що вирізняється витривалістю, звитягою, володіє мистецтвом кінної їзди та зброєю. Пізніше це слово означало також сміливого молодого горянина і не було безпосередньо пов'язане з уміннями їздити верхи.

³⁴ Отаман — ватажок, очільник, козацький воєначальник і політичний лідер. До революції — найвища військово-адміністративна посада на козацьких територіях. Отаманами також називали ватажків розбійників.

³⁵ Очерети — зарості очеретів уздовж частини берегової лінії Азовського моря на Кубані, що іноді простягаються на кілька кілометрів углиб моря.

³⁶ Зелені — збірне визначення нерегулярних збройних загонів (переважно російських селян і козачої міліції), що з'явилися під час громадянської війни з метою захисту місцевого населення від переслідувань, реквізицій і примусового призову до війська. Ці загони боролися і проти білих, і проти червоних. Діяли здебільшого в південній Росії та в Україні.

³⁷ Безпритульні (рос. беспризорные) — просторічне російське визначення вуличних дітей.

³⁸ Шаланда (від фр. *chaland* — барка, а *chaland* походить від лат. *chelanium* і пізньогрецьк. *chelandon* — візантійська воєнна галера) — на Чорному й Азовському морях великий вітрильний рибальський човен із плоским дном.

³⁹ Нестор Махно (1888–1934) — український революціонер, анархіст. Під час громадянської війни командував на сході України селянським повстанським військом, що воювало і проти білих, і проти червоних, а іноді в союзі з червоними проти білих.

⁴⁰ Чахохбілі (груз.) — традиційна страва грузинської кухні, вид рагу з птиці в томатному соусі з приправами та часником.

⁴¹ Хінкалі (груз.) — традиційна страва грузинської кухні, великі вареники, фаршировані меленим м'ясом і бульйоном.

⁴² Батальйони смерті — загони, засновані після Лютневої революції (навесні 1917 року) із залишків Російської армії, які не зазнали деморалізації. Вони відзначалися найвищим бойовим духом — ними намагалися замінити вже неіснуючу царську гвардію. Після більшовицького перевороту деякі батальйони смерті брали участь у громадянській війні і на боці білих, і на боці червоних. Серед інших на півдні Росії був полк ім. генерала Сергія Маркова (1878–1918), героя Добровольчої армії, який загинув у битві з більшовиками.

- ⁴³ Міхаїл Лермонтов (1814–1841) — поет, прозаїк, драматург, класик російської літератури. Його широковідомий вірш «Бородіно» (1837), присвячений битві 1812 року з армією Наполеона під Бородіно, був текстом популярної пісні.
- ⁴⁴ Український переклад І. Цитовича (*прим. перекл.*).
- ⁴⁵ Марія Фьодоровна Романова (1847–1928) — імператриця Росії, дружина Александра III (1845–1894).
- ⁴⁶ Щербинівці — козаки зі Щербинівської станиці.
- ⁴⁷ Исполком (скорочення від рос. *исполнительный комитет*) — виконавчий комітет.
- ⁴⁸ Стенька натякає на Авлабар (або Авлабарі) — стародавній район Тбілісі, центр вірменської діаспори у Грузії, звідки походять як видатні представники вірменського народу, так і кримінальні елементи цієї національності (*прим. перекл.*).
- ⁴⁹ Фердинанд Фош (1851–1929) — французький військовий, маршал, фельдмаршал Великої Британії, маршал Польщі. Під час Першої світової війни — верховний головнокомандувач союзницьких військ. У 1918–1920 роках — один з організаторів військової інтервенції країн Антанти в соvěцьку Росію.
- ⁵⁰ Лев Троцький, справжнє ім'я — Лейба Бронштейн (1879–1940) — російський революціонер, один із творців і вождів СССР і Червоної армії. У 1918–1925 роках — голова Революційної військової ради. 1927 року виключений з партії, а 1929 — депортований унаслідок критики сталінізму. Убитий за наказом Сталіна на еміграції в Мексиці.
- ⁵¹ Білополяки — створена більшовицькою владою назва для польських військових, які воювали з Червоною армією під час польсько-соvěцької війни 1919–1921 років.
- ⁵² Сергій Каменєв (1881–1936) — російський і соvěцький воєначальник, полковник армії Російської імперії, у 1919–1924 роках — головнокомандувач Червоної армії. 1920 року розробив план наступу на Польщу.
- ⁵³ Міхаїл Тухачевський (1893–1937) — російський і соvěцький воєначальник, маршал СССР. Зазнав поразки у Варшавській битві 1920 року. Розстріляний у рамках великого терору 1937 року.
- ⁵⁴ Семьон Будьонний (1883–1973) — російський і соvěцький воєначальник, маршал СССР. У 1919–1923 роках командир Першої кінної армії.
- ⁵⁵ Юзеф Пілсудський (1867–1935) — польський політичний і державний діяч, перший голова відродженої польської держави, засновник польської армії, перший маршал Польщі. У 1918–1922 роках обіймав посаду Начальника держави у Другій Речі Посполитій. Його називають батьком Польської Республіки та вважають національним героєм Польщі (*прим. редакт.*).
- ⁵⁶ Ахтир — річка в Росії. Починається на північних схилах Чорноморського хребта. Протікає територією Краснодарського краю (*прим. перекл.*).

Розділ II

Жалобний марш Бетховена бив у щільну юрбу на Кафедральній площі. Домовин ще видно не було, тільки повільний рух прапорів вказував напрямок, яким ішла процесія. Біля самої огорожі п'ять жовтих прямокутників очікували на домовини. Нерухоме повітря, волошкове від спеки, дихало жаром. Не здригнулася жодна з червоних стрічок, приколотих до грудей, спітнілі прядки волосся клеїлися до скронь. Живим вогнем горіли мідні сурми оркестру. Коли затихав бас, до високого голосу кларнетів домішувався істеричний жіночий плач.

Учепившись за Ашваянца, Стась зумів просунутися поближче до імпровізованого цвинтаря. Поруч із відкритими домовинами почесну варту тримали міліціонери та матроси, як завжди обвішані кулеметними стрічками.

— Поглянь на отого зі шрамом, — прошепотів Гриша. — Федоренко. Він часто до землянок зазирає. Побачиш...

За давнім звичаєм, домовини несли відкритими, на рушниках. Усі зупинилися, нестерпний трупний сморід розлився в повітрі. Воцані обличчя, темно-сині плями біля очей і вуст. Розкладання відбувалося швидко під безжальним кубанським сонцем. Один із небіжчиків мав щелепу, підв'язану хусткою, інший — закрите обличчя, так воно було порубане шаблями. Молода жінка, підтримувана двома військовими, розпачливо поривалася до труни: «На яку долю ти мене покинув! Соколе мій ясний, якими слізьми я тебе оплачу?! Життя моє нещасливе, удовине!»

На зміну затихлому оркестру прийшли потужні баси дяків і дискант старого попа. Хор відповідав сильними свіжими голосами, і «зі святими упокій» лунало дивно безжурно над відкритими трунами. Зненацька «Інтернаціонал» мідним батогом підрізав юрбу. «Чуєш: сурми заграли!» — радісно лунали гобої. «Здобудем людських прав!» — тріумфально підкреслювали барабани. І знову хор пирснув із глибокої тиші:

*Ви жер-тво-ю впа-ли, в бор-ні по-ляг-ли
За рід-ний наш край, за сво-бо-ду...⁵⁷*

Швидко прибили обмотані гірляндами віка домовин, важко сипалася жовта глина, яку спочатку скидали руками, а потім кольбами рушниць. Три залпи на честь загиблих. І вдруге «Інтернаціонал». Промови. Коротка виступ, що електризувала нервовою течією слів, від молодика в шкіряній, розстебнутій на грудях куртці. Офіційна фразеологія коменданта міліції. Істеричні вигуки когось із ревкому⁵⁸. А над усім — байдужий пал азовського неба й урочисто-повільні дзвони. І всім здавалося, що вони б'ють не жалобно, а тривожно.

Поволі порідшала юрба, розходячись у напрямку бульварів. Військове й цивільне начальство від'їхало з родинами загиблих до колишнього офіцерського казино, де були приготовлені традиційні поминки. Відпливли червоні прапори. Старий піп згорблено йшов навскоси через площу, замітаючи куряву важкими ризами. За ним, обганяючи одні одних, — немов сполохані, церковні служки. Тут і там лунали револьверні постріли. Це матроси у свій спосіб віддавали шану полеглим.

— Інших, як собак, звалили до спільної ями, — буркотіла стара баба, дивлячись із ненавистю на домовини. — Тільки для комісарської наволочі почесі. Кінець світу, коли вже антихристів ховають біля кафедрального собору.

— А ти, бабусю, сильно не балакай. Небагато тобі страждати залишилося, тож потерпи спокійно. А ні, то тобі червона влада похорон прискорить. Теж із почесями.

— Лякати ви вмієте, ми це знаємо... Старих бабів лякати... Полякайте козаків, що вам стільки люду шаблями порубали! Їх полякайте!

— Полякаємо, бабусю! Ще наплачуться станичники гіркими слізьми на тих поминках.

На східцях собору сидів молоденький красноармієць у новому англійському френчі⁵⁹. Шапка-будьонівка⁶⁰ хвацько зсунута на потилицю, червона зірка, як долоня з розчепіреними пальцями, трирядна гармонія на поясі. Якусь мить він перебирав по клавішах, косився на дівчат, аж раптом добре відома мелодія популярної частушки⁶¹ розвеселилася бравурним ритмом.

Ой, котися і кружляй,

*яблучко рум'яне,
А я тебе, поручнику,
любити не стану!
...а я тебе, пору-у-учнику,
Любити не стану!*

Коло слухачів довкола гармоніста ущільнилося. Тексти частушок — і антиденікінських, і антисовецьких — усі знали напам'ять, але спонтанні співаки часто тут-таки імпровізували.

*Більшовицьке військо –
сміливці й таланти,
зі щирісінького срібла
здеруть аксельбанти.
Ой пусте життя вдовине,
розпач і нудьга –
Білу гвардію рубас
Фелікса рука!
...у підвал тебе посадять,
та-ам
помре-е-еш
у муках...*

Ашваянц потягнув Стася за рукав.

— Ходи, спізнаємося... Єгорка такого не любить!

З бульварів вони повернули на Нахичеванську вулицю, що вела до лиманів. Будинки стояли тут рідше, майже всі одноповерхові, сховані в глибині великих садів і городів. Перед хвіртками сиділи на лавицях люди, собаки нервово гавкали, роздратовані музикою та биттям дзвонів. Волошкове небо поволі оберталось у темнішу блакить. Наближалися сутінки.

Саме біля берега лиману вулиця повертала на схід і уривалася над краєм неглибокого яру. Навесні й восени в ньому тік струмок, який уже в травні геть висихав. Далі десь на три версти був порожній степ, а за ним тяглися фруктові сади, що доходили ген аж до берега річки Єї⁶². Узимку там було безлюдно, і лише навесні хмизнякові курені й наполовину викопані в землі мазанки оживали голосами садівників.

Того року більшість хат стояли пустою. Гігантські абрикосові й персикові сади, густо порослі гостролистою акацією, уночі були незахищені, і мало хто відважувався поселитися в них на бурхливе літо. У старі часи Стась і його старші сестри часто приходили з кошиками по стиглі абрикоси, що, наче масло, танули на язичку, і пухнасті персики, налиті холодним соком. Садівник залишав їх самих, коли вони трусили дерева або збивали плоди довгою тичкою. Дозволено було також їсти, скільки влізе, і лише потім вони йшли до вагівниці з кошиками та мішками. Коштувало це якийсь дріб'язок. Вивозу від революції майже не було, пуди фруктів гнили на складах. Кавунами й динями відгодовували кабанів, а в хлібних печах від браку вугілля і дров топили качанами кукурудзи.

Друзі пройшли мовчки через перший великий сад, пролізли крізь дірку в паркані й повернули ліворуч. Вони занурилися у справжній ліс надзвичайно вибуялих конопель. Пухнасті суцвіття з гострим п'яним ароматом били їх по обличчях, коли вони пробиралися крізь гущавину. Так вони йшли досить довго. Коноплі ставали все вищими — такими високими, що хлопці зникли в них із головами, — поки не закінчилися, скошені ніби ножем. Спершись однією стіною на стовбур могутньої оливи, стояла крита очеретом хата — дещо більша і краще облаштована, ніж звичні в садах мазанки та курені. Ашваянц двічі смикнув дерев'яну клямку й гучно свиснув. Двері прочинилися, і з них визирнула молода дівчина з проникливим поглядом великих сірих очей. Темна коса двічі обплітала точену голову. Вона мовчки впустила їх до кімнати й постукала у внутрішні двері. Дзвінкий молодий голос весело закричав українською:

— Кого там чорти несуть? Ідіть, грішні душі, до пекла!

Розвалившись на польовому ліжку, лежав «Чорний Єгорка». На ньому були довгі лаковані черевики, кавалерійські штани й широкий пояс, прикрашений срібними бляшками кавказької роботи. Поруч на столику лежав другий пояс із кобурою, з якої стирчало руків'я нагана⁶³, та короткий черкеський кинджал — також у срібних піхвах. Від часу тієї гімназійної вистави, де Стась бачив його востаннє, Єгорка явно виріс і змужнів. Засмагле до кольору бронзи обличчя схудло ще більше, увиразнюючи хижий вираз профілю. Чорне, майже темно-синє волосся, як і колись, неслухняними прядками спадало на чоло.

На столі радісно клекотів самовар, стояла почата пляшка горілки, кілька склянок і тарілка з розколупаною рибою. Кільканадцять порожніх пляшок лежали розкидані на підлозі. Велика плямиста вівчарка встала з-під столу й уважно придивлялася до хлопців маленькими, як тернинки, оченятами.

Єгорка задер блискучі черевики догори, зробив ножиці й одразу ж став на рівні ноги.

— Приємно вітати гостей. Сідайте, шмаркачі. Ольго, хліба, ковбаси! — скомандував дівчині. — А цей малий курить? — У нього в руці зблиснула папіросниця із золотою монограмою. Єгорка налив горілку до чотирьох чарок, дві поставив перед хлопцями. Обвів швидким поглядом Стася. — А може, ти ще не п'єш? Чи не замолодий, га? Ашваянц уже добряче жлуктить, але він старший.

— Вип'ю трохи, — озвався Стась із фальшивою недбалістю. — Я вже не такий молодий. — Його серце, наче молоток, стукотіло від збудження, що він перебуває в кишлі грізного Єгорки й розмовляє з ним, як рівний із рівним.

— То ти, може, і на дівчат уже заглядаєшся, — добродушно засміявся бандит. — Тут у нас і в цьому плані не засмердишся. Є з чого вибрати!

Стась ковтнув палючу рідину обережно, аби не захлинутися, як уже одного разу з ним трапилося, коли п'яні матроси змусили його випити одним махом склянку самогону. Швидко закусив шматочком ковбаси. Ольга теж сіла за стіл. Якийсь час було чути лише дзенькіт скла і плямкання їдців. Урешті молодий ватажок відставив склянку, стріпнув зі столу шкірку від ковбаси й перейшов до справи.

— Тож слухай! Гришка мені про тебе чудеса розповідав, мовляв, який ти сміливець. Знаю, що ти горілку продавав, а тепер папіросами бруднишся. То як воно з тим вашим ґуральником? За що сидить? За виробництво самогону?

— Ні-і-і... апарат не знайшли. Його через тиждень узяли.

— За що?

— Батько казав, що це справа полковника Агєєва. Пан Ґашевський працював у його канцелярії. Давно, ще торік.

— Агєєва? Це погано. — Єгорка в задумі потер підборіддя. — Агєєва розстріляють. Він багатьох червоних послав на шибеницю. А що той твій Ґашевський в Агєєва робив?

— Ну, звідки я знаю... чим у канцеляріях займаються. Писав...

— Але до самого суду не належав? У військовому мундирі ти його коли бачив?

— Ні, ніколи. Він завжди ходив у цивільному.

— Якщо він працював лише в канцелярії, а до суду не належав, його можна буде витягти. Він дружину має? Вона до ревкому ходила? Що їй сказали?

— Пані Ґашевська розповіла, що вони були з нею дуже люб'язні й запевнили, що якщо він не винен у жодному смертному вироку, то його незабаром випустять з тюрми.

Єгорка кілька разів пройшовся по кімнаті. Наповнив склянки жовтавою рідиною й вихилив свою до половини.

— Ольго, налий чаю. Ґашевського ми витягнемо. Слухай, ти горілкою торгував. Скільки пляшок на день збував?

— По-різному... Іноді сорок, п'ятдесят... А бувало, що й до сотні доходило. Коли Настка Філімонова із заступником коменданта одружувалася, двісті пляшок на весілля замовили. Разів з десять доводилося обертатися.

У Стася вже сильно шуміло в голові. Він почувався дуже впевненим у собі та свідомим власної значущості. Перед цим, коли Ашваянц сказав йому, що йдеться про Ґашевського, він трохи здивувався. Бо ж навіщо Єгорці ці відомості? Адже він про це міг дізнатися через своїх спільників у ревкомі. Вони б його точно краще поінформували. Але в розмові з Єгоркою всі ці сумніви розвіялися одразу. Перед ним був відомий авантюрист, якому потрібна була його допомога. На відстані простягнутої руки лежав наган, з якого вже, мабуть, убили чимало людей. Усе разом було не менш романтичним і цікавим, ніж описи з кавказьких історій про абреків, джигітів, полювання та криваві помсти. І Стась забув, що йдучи на зустріч, поклявся собі, що поводитиметься обережно і триматиме язика за зубами.

— Послухай-но... — розставивши ноги, Єгорка стояв біля Стася й дивився на нього згори. — А Ґеннарій з твоїм батьком бачиться? Він приходить до вас додому чи вони деінде зустрічаються?

— Він був одного разу, на самому початку... Ще в березні, перед тим, як батька мали заарештувати. А потім уже не приходив.

Стась уявив собі постать Геннарія, що промовляє з балкона ісполкому. Чому Єгорка про нього запитує? Сполохана думка забила на мить у якомусь закамарку й одразу ж зникла. Перед його очима постала густа хмара, з якої виринали й відпливали обличчя Єгорки. Стась швидко заговорив, мовляв, Геннарій — порядна людина, він віддячив батькові за життя, врятоване під час лютневого повстання, а тепер і далі трохи допомагає. Хлопець відчував, що язик у нього починає заплітатися, хотів встати, але хтось встромив йому в руку склянку. Він знову пив гірку неприємну рідину, хмара ставала дедалі густішою, заповнила всю кімнату та відібрала в нього здатність бачити. Звідкись іздалека до нього ще долинали нечіткі голоси Єгорки й Ашваянца та веселий сміх Ольги. Він зсунувся зі стільчика на підлогу й одразу ж заснув.

⁵⁷ «Ви жертвою впали» (рос. «Вы жертвою пали») — пісня, яку від кінця XIX століття співали на похоронах російських революціонерів.

⁵⁸ Ревком (скорочення від рос. революционный комитет) — революційний комітет, тимчасовий орган влади, що має надзвичайні функції і зосереджує у своїх руках повноту цивільної та військової влади. Ревкоми створювалися більшовиками під час громадянської війни.

⁵⁹ Френч — коротка військова куртка.

⁶⁰ Будьонівка — головний убір у формі шолома, який носили солдати Красної армії. Назва походить від прізвища командира Семьона Будьонного.

⁶¹ Частушка — російський віршик, співомовка народного походження, що часто стосується актуальних подій. Для неї характерний мелодекламаційний тип мелодії та імпровізація текстів.

⁶² Єя — річка, що протікає через нинішній Краснодарський край та Ростовську область і впадає в Азовське море.

⁶³ Наган — семистрільний револьвер, що використовувався від кінця XIX до середини XX століття.

Розділ III

Прокинувся Стась у напівтемряві. У потилиці відчував тупий біль, у скронях ритмічно гупало. Він лежав навznak, вирячивши очі в низьку стелю. «Я напився, — із соромом згадав Стась, — і заснув. Що про це подумав Єгорка?» Він сів на підстилку, покладену для нього в кутку кімнати, і якусь мить прислухався. Підійшов до дверей і визирнув надвір. Ашваянц, голий до пояса, мився в мідниці, порскаючи й розплескуючи воду довкола.

— Що, Стасю, добряче тебе скосило? Брате, ти спав, як убитий! Помийся водою, вона тобі допоможе. Вода холо-о-одна, джерельна! Приємно після сну.

— А Єгорка де? Пішов?

— Ще валяється в ліжку з дівчиною. Йому не спішно. До пізньої ночі веселилися, то тепер сплять.

Стась занурив голову в холодну, мало не крижану воду, полив нею шию, плечі та груди. Виполоскав з рота гіркий смак і відчув бадьорість.

— Гришо, я їсти хочу!

— Ходи в садок на абрикоси. А як Ольга встане, то сніданок нам приготує.

Збираючи з трави стиглі фрукти, Стась міркував про вчорашнє.

— Як думаєш, навіщо Єгорці ті відомості? Він що, справді хоче організувати ґуральню? А Геннарій йому нащо?

— Видно, потрібен, якщо він запитує. Ти про це не турбуйся. Єгорка добре знає, що робить. Якщо ти йому прислужишся, тобі теж буде добре.

— Я додому на ніч не вернувся, батьки, мабуть, хвилюються, думають, що трапилось бозна-що.

— А тобі вже пора від матусиного фартуха відвикати. Уже не ті часи! Єгорці ще вісімнадцяти нема, а він уже був на війні й тепер верховодить купою людей. Ходив би тепер до п'ятого класу гімназії і збирав свої двійки з латини й математики. А от бачиш, в отамани вибився. А що буде завтра, невідомо. Потрібно скористатися!

Коли вони повернулися, Ольга в довгій сорочці та з розпущеною за спиною косою наставляла перед хатою самовар. Сидячи навпочіпки, вона відколювала тесаком тріски на розпал і, вторуючи її рухам, коса тремтіла на спині та звивалася, наче змія. Коли вони піднімалася, ранкове сонце просвічувало сорочку, увиразнюючи силуети ніг і грудей. Ашваянц плямкнув і дав Стасеві стусана. Ольга перехопила його погляд і зблиснула білими зубами.

— Ти чого баньки витріщив, карапете⁶⁴? Ти дивись-дивись, та не задивляйся, не для пса ковбаса!

Через пів години, коли вони сідали за стіл, вона вже була взута, убрана в чисту перкалеву⁶⁵ суконку, а її коса акуратно обплітала голову. Вона швидко та вправно різала хліб і розливала чай, уважна до кожного жесту і слова Єгорки. Молодий ватажок їв і пив поспіхом, час від часу позираючи на годинник.

— Ну, мені пора. І ви теж ушивайтесь. Отже, так... ти поки торгуй папіросами, а як воно буде і що до чого, тобі Гриша повідомить. А вуха завжди тримай напоготові: запам'ятовуй усе, про що дізнаєшся. Багато знати не зашкодить. Ми тут тепер власну республіку засновуємо, ні царів, ні серпа з молотом не визнаємо. Щоб кожен жив, як він хоче, по-козацькому, по-своєму. А хто заважає, того в тім'я. Отак! Батькові вітання! Я Петра Здзіславовича пам'ятаю відтоді, як два роки тому він із моїм стареньким випивав. А дружині Ґашевського, — Єгорка дістав з кишені штанів згорнуті трубочкою м'яті банкноти та встромив їх Стасеві, — занеси ці гроші. Скажи, що чоловіка ми визволимо. Нехай жінка не побивається. А той Ґеннарій — цікава людина. Може, я колись Петра Здзіславовича провідаю, і тоді про нього розпитаю. Ану, гайда, хлопці.

Вони відійшли на кільканадцять кроків, коли Єгорка ще раз із порога крикнув:

— І сестричці вклонися від мене. Польській принцесі... Вона завжди така гордовита?

— Веселий хлопець, — з повагою мовив Ашваянц. — Любить випити й пожартувати. От тільки йому дорогу переходити не варто. У гніві він гірший за скаженого кабана.

— Гришо, — Стась зупинився нерішуче. — А та Ольга... вона що?

— Ольга? Звична річ. Сидить тут і халупу стереже. А як Єгорка на ніч залишається, дівчина йому догоджає. Він у себе в очеретах таких більше має. Цілий гарем, як я вже тобі розповідав. Як у турецького паші⁶⁶. То й тішиться собі хлопець.

Стась пригадав, як на виставі в гімназії Єгорка цілувався з Шурою Нахімовою. І раптом його охопила відчайдушна неприязнь. «Теж мені герой! — подумав він сердито. — В очеретах сидить і вночі в садки прокрадається. І навіщо йому Геннарій?» — хлопця знову кольнув темний страх.

Він домовився з Ашваянцем про наступний ранок і швидко побіг додому. Там отримав зразкову прочуханку від матері. Проте вона навіть не сильно на нього тиснула, коли він давав туманні відповіді на тему нічної відсутності. Поскладав папіроси й тютюн у своїй коробці та пішов на базар. Козаків, звісно, було, як кіт наплакав. Уся велика частина площі, на якій зазвичай стояли гігантські двоколісні гарби з динями та птицею, була геть порожня. Стась повештався біля яток, на яких продавалися гарячі пиріжки й пампухи, зазирнув до рибного ряду і байдуже пройшов уздовж шеренги чорних від сонця чистильників взуття. Один із них саме закінчував покривати шаром воску чоботи військового у високій будьонівці. Кавалерист купив, не торгуючись, чвертку тютюну, папірці й пів десятка кремінців для запальнички. Як добрий продавець, Стась вийняв голку та з кожного кремінця викресав кілька іскор як доказ того, що товар якісний і будь-які подальші претензії не будуть прийняті. Він продав ще кілька пачок папірос і збагнув, що на базарі більше клієнтів не знайде. Було не пізніше десятої — до обіду далеченько. Спека докучала, канікули вже були в розпалі. Стась вирішив викупатися — але не в лимані, який був далі, а одразу ж біля портового хвилеріза.

Порт був старий, побудований ще сто п'ятдесят років тому і розширений за панування Александра III. Між могутніми дерев'яними палями, набігаючи з усіх боків, постійно кипіли та хаотично пінилися хвилі, неначе збиті вершки. Стась полюбляв схопитися руками за поперечну балку, тоді як збурена вода шарпала його туди-сюди. Потім він трохи впливав у море, попередньо закопавши скриньку з товаром у гарячий пісок.

Він задрімав на пів години на пляжі, ще раз занурився у воду і лежав, ліниво розтягнувшись і стежачи з-під опущених повік за мартинами, що низько кружляли над хвилями у вічному чиганні на здобич. Уривки картин і спогадів, хаотичні думки пропливали крізь мозок. Було комфортно і приємно. Він уявив, як Ольга в осяяній синявою сорочці дмухає в самовар, і відблиск вогню фарбує рожевим її сильні плечі. Від літа минулого року він почав думати про дівчат, і його завжди охоплювали тривога та ніяковість. Це почалось одного літнього дня, коли батько наказав йому шукати старого Іванченка. Стась не знайшов його ні біля коней у стайні, ні в садку. Двері до будинку були відчинені, тому він прослизнув у його холодний морок, відгороджений від південної спеки зачиненими віконницями. Першої миті хлопець не бачив нічого, поки його очі не звикли до темряви. Він помітив на ліжку білясту людську постать і підійшов ближче. Там спала геть оголена Тонька. Вона розкинулася вві сні, праве плече підклала під голову, темне пасмо волосся сплигло між груди. Ліва нога зсунулася на підлогу і так залякла. Складалося враження, немовби дівчина хотіла встати і саме в цю мить її зморив сон. Стась хотів розвернутися — і не зміг. Він наблизився, наче зачарований, і поклав руку на тепле лоно сплячої. Вона щось буркнула крізь напіврозтулений рот, ледь ворухнулася і відновила стабільне спокійне дихання. Пасмо волосся поволі сповзло на груди. Раптова хвиля сорому вразила хлопця. Він вибіг, як обпечений і, не озираючись, утік у садок. Зашився в акацієві кущі й довго не виходив, відчуваючи, що не наважиться нікому поглянути у вічі. Йому здавалося, немовби він учинив нечуваний злочин, він відчував огиду до себе самого. Вечера не лізла йому до рота, тож він вийшов з-за столу за першого-ліпшого приводу. Він довго крутився в ліжку, заснув лише під ранок, а наступного дня навіть не зазирнув до сусідів, що аж стривожений Іванченко гукнув через пліт: «Петре Здіславовичу, що зі Стасем? Може, він хворий?»

Відтоді Стась не міг упоратися з уявою, відчуваючись нещасним і приниженим, що не здатен її приборкати. Як і колись, він щодня виходив до криниці по воду та заїдався з Тонькою, напуваючи коней, але колишня дружба з нею затьмарилася. Хоча йому було соромно перед самим собою, він почав підглядати за дівчатами, коли вони

КУПИТИ